

ПОВІДОМЛЕННЯ

80-річчя української революції

В. М. СЕВЕРИНЮК (Запоріжжя)

Історія і політика в публіцистиці М. С. Грушевського

Сьогодні вітчизняне й зарубіжне грушевськознавство є однією із найактуальніших галузей історичних, історіографічних та джерелознавчих досліджень. Це переконливо засвідчили хід і підсумки роботи представницьких міжнародних наукових конференцій, що пройшли у вересні — жовтні 1996 р. у Києві, Нью-Йорку та ряді міст України, Європи, Америки, Канади з нагоди 130-річного ювілею М. С. Грушевського¹. У прийнятих учасниками конференцій резолюціях наголошувалося, зокрема, на необхідності розвитку грушевськознавства “як окремої міждисциплінарної науки в Україні і за її межами”².

Вітчизняне історичне грушевськознавство, попри порівняно короткий період свого становлення та розвитку в умовах незалежної України, вже має вагомий здобуток, які вимірюються не однією сотнею праць. Та все ж його творчий доробок загалом відстає від потреб часу. Так само справедливо звучить зауваження Р. Я. Пирого, висловлене декілька років тому на сторінках “Українського історичного журналу”: “Основні концептуальні положення праць ученого поки що не знайшли достатнього висвітлення. Перш за все це стосується глибокого осмислення його оригінальної схеми українського історичного процесу. Не менш важливим завданням залишається вивчення світоглядних позицій історика, їх еволюції”³.

Продовжуючи цю думку, зазначимо, що пильної уваги дослідників заслуговує не лише теоретична спадщина і громадсько-політична діяльність самого М. Грушевського. Відчутною стає потреба в узагальнюючому історіографічному осмисленні вже опублікованих праць, присвячених вченому. До такої відповідальної і ретельної роботи спонукають як мінімум дві важливі обставини.

По-перше, те, що вивченням проблеми займаються науковці і України, і закордоння, де грушевськознавство вже понад тридцять років розвивається як повноцінна галузь історичних досліджень. Варто погодитися з думкою, що внесок зарубіжних учених в дослідження життя і діяльності М. Грушевського “потребує окремого розгляду і вдячної оцінки”⁴. Відрадно, що роботу в цьому напрямку вже розпочато⁵. Зауважимо, однак, що при такому “окремому детальному розгляді” більш ефективними можуть бути дослідження тих авторів, які при висвітленні теми в цілому чи в її окремих аспектах ставили б за мету виявлення “точок дотику”, “паралелей” та відмінностей між вітчизняним і зарубіжним грушевськознавством.

По-друге. Відомо, що у зарубіжних історичних колах давно існують незгоди між представниками двох основних наукових течій, очолюваних

Л. Винаром та О. Пріцаком, які по-різному розуміють і тлумачать М. Грушевського. В нашій країні подібні самостійні відгалуження у грушевськознавстві, здається, ще не оформились. Але поза сумнівом, що з часом вони викристалізуються, оскільки мова йде про надто величний, складний і, безумовно, внутрішньо суперечливий об'єкт вивчення. Вже тепер впадають в око розбіжності в оцінках окремих положень праць М. Грушевського, його політичної позиції в ранзі голови Центральної Ради. Важливо врахувати й те, що за десятиліття, що минуло від початку “повернення” М. Грушевського в Україну, почала дещо спадати надмірна ейфорія в зображенні та сприйнятті образу “першого президента України”, як ще до недавня більшість із нас любила повторювати, ігноруючи той момент, що досі не виявлено документів, які свідчили б про офіційне обрання М. Грушевського на посаду Президента УНР, відсутність у 1917—1918 рр. належних юридичних (конституційних) підстав для легітимного здійснення президентських функцій в Україні, а також однозначне умовчування самим Михайлом Сергійовичем про подібний факт в його біографії.

Сьогодні М. Грушевський цікавить науковців як історик та історіософ⁶, археограф і організатор української науки⁷, політичний діяч і теоретик української державницької ідеї⁸, історіограф Української революції⁹ і загалом як людина, що пройшла нелегкий життєвий шлях¹⁰.

Так, Я. Р. Дашкевичем запропоновано узагальнюючий підхід до оцінки історіографічної концепції М. Грушевського у загальнонауковому цивілізаційному контексті як вияв на українському ґрунті позитивізму, що був таким характерним для другої половини ХІХ ст.¹¹

До проблем грушевськознавства, поки що непрояснених і полемічних, відноситься питання про належність М. Грушевського до однієї із шкіл — “народницької” чи “державницької”. Там, де це питання є предметом спеціальних досліджень і знаходить опору в ґрунтовному теоретичному аналізі праць М. Грушевського (а вони дають підстави і для концептуальних висновків, з якими важко не погодитися, і для неоднозначних, різноваріантних оцінок), постановка проблеми у такій “альтернативній” формі, звичайно ж, має право на існування.

Проте, як на наш розсуд, то поняття “народницька”, вживане на означення ідейно-політичних уявлень М. Грушевського та інших лідерів Центральної Ради, не повинно повністю витіснити поняття “державницька”. Бо у даному разі — у політико-правовому розумінні (а саме під таким кутом зору треба розглядати державотворчі зусилля керівників Української революції) — ці категорії не однотипні, вони не можуть заміщати одна одну, оскільки співвідносяться між собою як частка і ціле.

Важко заперечити, що і М. Грушевський, і В. Винниченко керувалися у своїх діях ідеєю української державності, тому їхні ідеологічні погляди інакше як державницькими назвати не можна, інша річ, що ця ідеологія складалася з певних елементів, серед яких базовими були ідеї народництва і федерації, а вже з них “проростали” демократичні, автономістичні, соціалістичні і т. ін. переконання. І якщо погодитися з тим, що в період Центральної Ради українська державницька ідея “знаходилася у зародковому стані”, то чи слід вважати, що причиною цього було домінування в українській суспільно-політичній думці ХІХ — початку ХХ ст. народницьких і автономістичних ідей?¹² І що таке “державницька ідеологія” в реальному вимірі? Це насамперед вияв конкретного вміння і досвіду практичної роботи по управлінню державою, а не загальні теоретичні уявлення про природу державної влади і її функції. (Чи ж не на такий висновок наводить і новітня історія незалежної України?) Отож задумаємося, чи так вже важливо було для діячів Центральної Ради розібратися, що таке дер-

жава — “засіб” чи “самодостатня мета”, і якби вони взяли на озброєння останній постулат, то чи вберегло б це УНР від краху? Дуже сумнівно. Не вдаючись до спеціального аналізу причин поразки Центральної Ради (це виходить за межі тематичного задуму даної статті), висловимо загальне міркування, що українські політики програли насамперед тактично — спочатку Тимчасовому урядові, потім — більшовикам.

Поняття “народництво” голова Центральної Ради розглядав як антипод “західноєвропейської буржуазної демократії”, а точніше, за його висловом, “псевдодемократії”, що існувала, “держучи трудові маси в твердій власті нетрудової меншості”¹³. Під народництвом М. Грушевський розумів “принцип власті народу”¹⁴. Варто звернути на ці слова особливу увагу, бо вони прямо перегукуються з нашими сьогоднішніми уявленнями про непохитні засади справжньої демократії. Прочитуємо у цьому зв’язку ст. 5 нині діючої Конституції України, де сказано: “Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ”.

Отже, не саме по собі народництво у вищевказаному значенні було слабким місцем світогляду М. Грушевського, а те, що воно, по-перше, мало архаїчний відтінок, живилося непереборними симпатіями головно до селянської маси, тоді як новий час вимагав масштабнішого погляду на співвідношення соціальних сил у революції та їх участь у розбудові демократичної держави. По-друге, народницькі уподобання М. Грушевського виявилися багато в чому співзвучними більшовицьким гаслам боротьби за владу Рад робітників та селян і, зрештою, остаточно розчинилися в них. Але так уже розпорядилася історія, тож не будемо дорікати за це М. Грушевському. На наше переконання, М. Грушевський, котрий усе своє життя віддав дослідженню української історії — цій матерії народного духу, просто не міг не сповідувати ідеї народництва, і якби трапилося інакше, то чи мали б ми сьогодні достатньо підстав, щоб аргументовано вести мову про демократичну природу Української революції, теоретиком і політичним лідером якої він був?

Ми ще повернемося до “народницького” аспекту світогляду М. Грушевського з посиланням на конкретні положення його праць. В цій статті об’єктом розгляду будуть публіцистичні роботи історика періоду 1917—1920 рр. під кутом зору їх соціального призначення — як фактора просвітницького впливу на збуджені революцією маси українства, засобу політичного діалогу й полеміки та як форми обґрунтування ідейно-теоретичних засад українського руху.

Сьогодні жоден фахівець, котрий досліджує проблеми історії Української Центральної Ради, не обходить увагою праці М. Грушевського, присвячені подіям того часу. Але в загальному масиві публікацій варто в першу чергу виділити монографічні дослідження О. Л. Копиленка і В. Ф. Солдатенка¹⁵. Саме ці автори, на нашу думку, найбільш систематизовано проаналізували творчий доробок голови Центральної Ради. Їх праці певним чином доповнюють одна одну. Знаменно й позитивно те, що це погляд, по суті, на одне й те ж явище з різних точок зору: політико-правової (О. Л. Копиленко, якщо взяти до уваги лише третій розділ книги, присвячений, в основному, 1917—1918 рр.) та історико-політичної, історіографічної (В. Ф. Солдатенко). При цьому учений-правознавець зосередився, зокрема, на тому, як теоретичні положення праць М. Грушевського впливали на зміст законодавчих актів Центральної Ради, а В. Ф. Солдатенко розкрив їхнє значення для формування загальної концепції (платформи) Української революції.

Принагідно зазначимо, що одним із достоїнств книги В. Ф. Солдатенка є аналіз праць М. Грушевського у зіставленні з положеннями публіка-

цій інших проводирів Української революції — В. К. Винниченка, П. О. Христюка, Д. І. Дорошенка, М.Ю. Шаповала. Така методика порівняльного історіографічного аналізу у поєднанні з принципом частого звертання до першоджерел свідчить про системний науково-критичний підхід автора до висвітлення теми, посилює аргументацію і достовірність його висновків. Дослідженню В. Ф. Солдатенка властиво й чимало інших позитивних рис, що вже було відзначено рецензентами ¹⁶.

Хотілося б сказати ще таке. Для праць О. Л. Копиленка і В. Ф. Солдатенка в окремих випадках є характерною різна тональність коментарів з приводу одних і тих же положень праць М. Грушевського: відповідно — більш полемічна та більш поміркована. Наведемо приклад.

Обидва автори цитують, зокрема, слова М. Грушевського про те, що “всякі прояви українського шовінізму, нетолеранції супроти інших народностей несимпатичні й небажані взагалі коли б то не було. (...) Їх треба попросту признати національним злочинством і виступати проти них з усією рішучістю” ¹⁷. У зв’язку з цим О. Л. Копиленко зауважує, що сумний парадокс полягав у тому, що саме з таких, критикованих ним самим, позицій “українського шовінізму” або “панування української нації” М. Грушевський підходив до проблем державного будівництва, адже обстоював ідею “забезпечення української більшості” у складі Центральної Ради ¹⁸. В. Ф. Солдатенко ж виходить з того, що “на початкових етапах революції, звичайно, не було змоги чітко визначити політичні механізми (як от рівень представництва), що з допомогою них вдалось би реалізувати плани забезпечення національного рівноправ’я в автономній Україні”, а тому до ухвалення автономного статусу України “українському громадянству як національній більшості належало пильнувати за тим, щоб не порушувати національні права і свободи інших народностей України” ¹⁹. О. Л. Копиленко з приводу такої перспективи іронізує: “Права українців — від бога, права національних меншин на Україні — від самих українців” ²⁰. Дослідник, посилаючись на текст Закону про національно-персональну автономію національних меншостей України, підписаний М. Грушевським на початку січня 1918 р., та інші джерела, обґрунтовує висновок про “недемократичність”, “негуманність” згаданого закону і наголошує, що “сподівання М. Грушевського на те, що саме “українська ідея” стане об’єднуючою для усього різнонаціонального населення України, також виявилася безпідставною утопією” ²¹. В. Ф. Солдатенко дивиться на проблему дещо з іншого боку. Історик концентрує увагу на тих висловлюваннях М. Грушевського, де йдеться насамперед про демократичну природу Української революції із залученням до участі в ній широких соціалістичних елементів без різниці національностей. Саме ці дві підстави і мали сформувати, за розрахунками керівництва Центральної Ради, базу для подолання внутрішньої роз’єднаності українського суспільства ²².

Попри вказані вище розходження, обидва дослідники, та й не лише вони, підкреслюють надзвичайно важливу рису ідейно-політичної спадщини голови Центральної Ради (О. Л. Копиленко назвав її “останньою крапкою” “української ідеї” М. Грушевського) ²³. Це — повсякчасний заклик до згоди і порозуміння між людьми і народами.

Тепер перейдемо до безпосереднього висвітлення основної теми статті. В першу чергу зауважимо, що зосередження М. Грушевським творчих зусиль на активній публіцистичній діяльності в роки Української революції не було несподіваним і, більше того, випадковим епізодом у його житті. Аналогічний факт уже мав місце в біографії історика у попередній період “українського ренесансу”, пов’язаний з роками першої Російської революції, коли у зрадливому світлі декларованої царем буржуазної демо-

кратіі ненадовго зажеврїли сподівання свідомого українства на вільний розвиток національно-культурного життя в Україні. Тоді, у 1905—1907 рр., з-під пера М. Грушевського вийшли, видані російською мовою, такі праці, як “Українство в Росії, його запити і потреби”, “Єдність чи розпад Росії?”, “Українське питання”.

Закономірно, що їх назви виявилися співзвучними з назвами праць 1917—1918 рр. — “Звідки пішло українство і до чого воно йде”, “Якої ми хочемо автономії й федерації”, “Хто такі українці і чого вони хочуть” тощо²⁴. Така аналогія є доказом того, що основні світоглядні орієнтири історика мали сталий характер, а його публіцистичні зусилля періоду Центральної Ради були вмотивовані не так потребами “літературного заробітку” і “не тільки з огляду на вимоги моменту”²⁵, а свідчили насамперед про принципову громадянську позицію вченого і політика та багатовимірність його творчого таланту.

Як суспільствознавець і громадський діяч М. Грушевський жив усвідомленням неперервності і внутрішньої логіки історичного процесу. Минуле і суще в його працях увесь час стикаються між собою, вони ненавчє співіснують в одній хронологічній площині, що утворює певну історичну традицію. Межа між цими поняттями в зображенні М. Грушевського більш умовна, ніж реальна: минуле лише тоді “доходить своєї правди”, коли воно відгукується в майбутньому і виходить на широкий простір загальнолюдської історії. Цей зв’язок, або “суд історії”, має характер обовільної дії і є “неустанною переоцінкою історичних прецедентів, історичних діл, типів і індивідуальностей з становища сучасного моменту, його завдань і поглядів, його соціальних і моральних вимог, і таким же переоцінюванням, перемірюванням сучасних подій — включно до своєї власної індивідуальної діяльності, мірою і вагою історичних прикладів, взірців і прецедентів минулого”²⁶. Саме таке розуміння діалектики історичного процесу, що ставить “лицем до лиця” минуле і сьогодення, служило методологічним підмурком наукової і публіцистичної творчості М. Грушевського.

Великий, якщо не вирішальний, вплив на формування системи політичних поглядів М. Грушевського справляла його багаторічна плідна праця над проблемами української та європейської історії, а основними елементами цієї системи були ідеї народництва і федералізму.

Ідея народництва мала, так би мовити, два плани: ретроспективний погляд дослідника на історичну практику українського селянства та сподівання М. Грушевського-політика на те, що тільки селянство здатне буде виконати роль головного рушія в розбудові нової України, це — “будущина українського відродження”, фундамент, “на котрім треба будувати все”²⁷, вважав учений. Ідеалізм таких передбачень мав своєю основою ту історичну реалію, що саме українське селянство (стосовно XVII ст. — козацтво) довгий час виступало найпоплідовнішим носієм історико-культурних ознак народу, його демократичних інстинктів, на яких і зростали ідейні традиції українського народництва, коли українство і селянство сприймалися як синоніми²⁸.

Але навіть найреалістичніші факти минулого далеко не завжди можуть служити достовірними орієнтирами для поточної політики. Коли М. Грушевський спробував ідеї народництва, обернуті в минуле, спроектувати на стан і перспективи українського суспільства першої чверті XX ст., це спричинило певну обмеженість і вразливість його демократичних позицій.

Вчений добре розумів, що демократія, як політологічна категорія, абсолютного виміру не має, вона є поняттям історичним, тобто за конкрет-

них суспільних умов набуває різного змісту. Він слушно звертав увагу на те, що в розвитку людства існували часи, коли “архідемократичним” вважався порядок, за яким цілі категорії населення були позбавлені політичних прав. Так, республіканський устрій Гетьманщини XVII ст. базувався на владній монополії козацької верстви. Але дивно, що посиленнями на такі факти М. Грушевський намагався виправдати обмеженість демократизму сучасних йому суспільно-політичних перетворень. Так, він хоча й усвідомлював вузькокласове призначення радянської (більшовицької) форми демократії і пов’язував її дію з “переходовим моментом”, проте серйозних сумнівів щодо її придатності для українського державотворення не висловлював. Більше того, в статті “Українська партія соціалістів-революціонерів”, написаній влітку 1920 р. в еміграції, колишній лідер Центральної Ради доводив, що радянська форма організації (“... республіка рад — робітничих і селянських, з виключенням від політичних прав і власті елементів нетрудових і допущенням до користання політичними правами трудової інтелігенції”) все ж більшою мірою співзвучна характерові “історичних прецедентів” українського суспільства, а отже, й більш прийнятна для нової України, ніж взірці західноєвропейського парламентаризму початку XX ст.²⁹

Такі твердження розходилися зі статтями Конституції УНР від 29 квітня 1918 року. Конституція, зокрема, декларувала, що “обмежень виборного права” громадян Республіки, пов’язаних з їхнім освітнім, майновим і податковим станом, не може бути³⁰.

Отже, у 1920 р. ми бачимо повне відречення М. Грушевського від державних “шаблонів західних демократій”. Це “відступлення”, за його словами, намітилося серед частини українських діячів ще восени 1918 р. і не стало “ні страшним, ні трагічним”³¹. Зрозуміти таку метаморфозу можна, беручи до уваги кілька обставин. По-перше, в тодішніх умовах запеклого політичного протиборства, незавершеної громадянської війни об’єктивно ще не склалися потрібні умови для реформування суспільства на засадах широкої демократії. По-друге, хоча М. Грушевський і пережив на початку 1918 р. під час наступу радянських військ на Київ глибоке потрясіння від “кривавого нападу більшовиків на хохлів”³², та все ж у 1919—1920 рр. він, безумовно, відчував розчарування від безславного альянсу Центральної Ради, а тим більше гетьмана П. Скоропадського, з державами австро-німецького блоку і, навпаки, перебував під враженням від реальних здобутків більшовиків у боротьбі за владу і вплив на робітничо-селянські маси. По-третє, очевидно, що “старі форми буржуазного життя” від початку не гармонували з його усталеними народницькими поглядами згідно з принципом “владі народу”³³.

Альфою і омегою поглядів М. Грушевського на принципи співжиття між народами були ідеї добросусідства і федералізму.

З падінням самодержавства майбутнє колишньої Російської імперії бачилося М. Грушевському у формі федеративної демократичної республіки. Дослідженню і роз’ясненню цієї проблеми вчений у березні—квітні 1917 р. присвятив цикл статей під загальною назвою “Вільна Україна”, брошуру “Якої ми хочемо автономії й федерації” та окремі розділи праці “Звідки пішло українство і до чого воно йде”. У майбутній Російській федерації Україна, на думку М. Грушевського, повинна була закріпити за собою права широкої національно-територіальної автономії, яка трактувалася ним як “середня між програмою простого культурно-національного самоозначення народностей і домаганням повної політичної незалежності”³⁴.

Рідко хто в першій половині 1917 р. не обманювався демократичними гаслами російської революції. Як і більшість тогочасних політиків,

М. Грушевський також перебував у вирі революційного романтизму. Та, невтомно боронячи ідею української автономії, він не вважав її за єдино можливу політичну альтернативу для українців. У розумінні М. Грушевського, це був лише проміжний (найменш болісний і найбільш прийнятний для Києва і Петрограда) варіант демократичного вирішення “українського питання”³⁵, — писав М. Грушевський невдовзі після утворення Центральної Ради навесні 1917 р. “Прапор самостійної України” стояв згорнений до пори — поки зберігалися можливості демократичного розвитку Росії на шляху до федерації.

Подальші події, однак, засвідчили, що керівництво Центральної Ради згаяло надто багато часу і сил в намаганнях переконати “центр” в обгрунтованості українських вимог і їх адекватного юридичного забезпечення.

5 серпня 1917 р. Тимчасовий уряд Росії без погодження з українською стороною опублікував у своєму офіційному органі — “Вестнике Временного Правительства” “Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового Уряду на Україні”. Цей документ у Києві одностайно критикували всі фракції і партії Центральної Ради³⁶. Було констатовано, зазначав М. Грушевський, “що ця інструкція перейнята імперіалістичними думками російської буржуазії щодо України... і не відповідає зовсім потребам і бажанням не тільки українського народу, але й неукраїнських народностей України”³⁷. Незважаючи на це, “Інструкцію” було прийнято більшістю Центральної Ради. Пізніше у своїх “Споминах” М. Грушевський охарактеризував це рішення як “капітуляцію перед Тимчасовим урядом”³⁸. Сучасні автори називають його “рятівним компромісом”³⁹ або виявом “політичної гнучкості”⁴⁰. Ми вважаємо, що воно означало не що інше, як остаточне банкрутство українських діячів у переговорах з Петроградом і початок політичної агонії Центральної Ради, котра, не маючи власного достатньо сильного виконавчого органу, не могла ефективно здійснювати управління на місцях і, як наслідок, втратила вплив на суспільство, а з ним — і підтримку “знизу”.

Наведений приклад свідчить, що М. Грушевський, який ідейно й організаційно направляв діяльність Центральної Ради, не завжди був послідовним тоді, коли ситуація вимагала практичного втілення розроблюваних ним теоретичних засад українського руху. Гірким самовизнанням і пересторогою для інших політиків є слова ученого зі статті “Культура краси і культура життя” (1918 р.): “Добре робити історію важніше, ніж гарно писати її”⁴¹.

Так, напевне, М. Грушевському, як, зрештою, й більшості тодішніх українських інтелігентів-політиків у певні моменти не вистачало послідовності і рішучості, політичної волі, “сил практичних, організаційних, адміністративних, технічних”⁴², але політична інтуїція його не зраджувала. Очевидним було його прагнення, попри революційний романтизм, реально оцінювати поточні події. Обгрунтовуючи вимоги української автономії, він не покладав безоглядних надій ні на адекватне розуміння потреб українства з боку міністрів Тимчасового уряду, ні на позитивне вирішення проблеми майбутніми Установчими зборами Росії, ні на здатність “навіть кращих представників великоруської інтелігенції” довести щирість своїх демократичних уподобань там, де це торкалося вимог національного характеру⁴³. Імперська політика царату віками насаджувала в свідомості російського громадянства почуття великодержавної величі “народу-богосносця”⁴⁴, для якого “ті сімдесят чи скільки народів, що нараховувалися в самій Російській імперії ... полишались абстрактною цифрою, чи нудною

номенклатурою, за якою не лежало ніякого реального образу”⁴⁵. Тому так сильно в організмі російської інтелігенції “сиділи централістичні змагання”, і тому таким реалістичним було у М. Грушевського відчуття небезпеки “дальшого російщення України. ... хоч би воно мало вестися не під царським штандартом, а під червоним прапором республіки”⁴⁶.

Публіцистика М. Грушевського доби Центральної Ради наскрізь пройнята вірою в здатність українців до розбудови власної держави. Держелом такої віри для нього була самобутня історія українського народу. У невеликих за обсягом виданнях “Вільна Україна”, “Звідки пішло українство і до чого воно йде”, “Хто такі українці і чого вони хочуть” тощо вчений навів енциклопедично стислу характеристику найважливіших відтинків української історії: від тези про прадавність історико-етнічного коріння українства, через епоху Київської Русі, польсько-литовську добу, козаччину, Гетьманщину, період московського панування — до новітніх часів, коли революційна хвиля скасувала “українське питання” в його старих формах (як міру пасивно очікуваних українцями поступок з боку самодержавної влади) і винесла українське суспільство на гребінь самостійного державного розвою.

Прямими духовними предтечами Української революції М. Грушевський вважав діячів громадського руху 70-х рр. XIX ст., а з більш ранньої пори (і передовсім!) — учасників Кирило-Мефодіївського товариства 1846—1847 рр. Вчений називав Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, Н. Гулака, В. Білозерського “найвизначнішими, найкращими синами тодішньої України”⁴⁷.

Особливо імпонували М. Грушевському федералістичні ідеї кирило-мефодіївців, і він неодноразово звертався до них на підтвердження власних позицій і демократичних засад Української революції загалом. Проте постійне намагання М. Грушевського надати історичним прикладам ваги “універсальних” доказів не завжди було доречним. Учений апелював до світоглядних засад кирило-мефодіївців тоді, коли мріяв про українську автономію у складі федеративної Росії, бо гадав, що у новоствореній Російській федерації “не може бути невольних народів, так само як не може бути невольних людей”⁴⁸, і коли писав про тенденцію до федеративного об’єднання народів Європи⁴⁹, і у 1920 р., коли обґрунтовував програмні завдання Української партії соціалістів-революціонерів, котра “і за окремими частинами української території признавала право домагатись федеральної української республіки”⁵⁰.

Відомо, що учасники Кирило-Мефодіївського товариства покладали на Україну роль месії у визвольних змаганнях усього слов’янства: український народ своїм прикладом мужності, самовідданості й довготерпіння мав підняти інші слов’янські народи на боротьбу за національне визволення з-під влади Австрійської, Турецької і Російської імперій.

У середині XIX ст. такі патріотичні сподівання звучали хоча й надмірно, але оптимістично, бо були зорієнтовані на загальну перспективу розвитку європейської спільноти. Та зовсім інша річ — конкретна російська дійсність перших місяців 1917 р. Ейфорія викликаних революцією національних почуттів, наче весняна повінь, так владно охопила українську громадськість, що призвела до тимчасової втрати частиною патріотично налаштованої інтелігенції відчуття дійсного стану речей. Зокрема, М. Грушевський вважав, що для українців настав саме той момент загальнонаціонального подвижництва, який передрікали кирило-мефодіївці. Вчений-історик певною мірою зрадив самого себе, вдавшись до очевидних перебільшень. Популістськими були його твердження про те, що “нема другого народу, більше відданого інтересам свободи і здобутків ре-

волюції, як народ український”, або: український народ “становить велику силу, суцільний моноліт, якого нема іншого в Східній Європі. На нім може безпечно опертися і Російська республіка... і Слов’янщина”⁵¹.

На жаль, подібні настрої ще довго не полишали М. Грушевського. Відголоски примарних ідей українського “месіанства” чулися і в деяких формулюваннях третього Універсалу Центральної Ради від 7 листопада 1917 р. Проголошена ним Українська Народна Республіка, “не одділяючись від Республіки Російської”, готова була стати “на сторожі прав і революції не тільки нашої землі”, але й “в ім’я рятування всієї Росії”⁵².

Такі декларативні запевнення авторів Універсалу, однак, не продиктовані почуттями “національного егоцентризму” чи “національного самовеличання”⁵³. Навпаки, “наріжними каменями” політичного світогляду автономіста М. Грушевського були принципи рівноправності народів, “світової федерації”, терпимості у вирішенні питань міжнаціональних взаємин.

Чільне місце в публіцистиці М. Грушевського доби Центральної Ради посіла тема історичних зв’язків українців з сусідніми народами.

Треба сказати, що у її висвітленні М. Грушевським протягом нетривалого часу — з весни 1917 до весни 1918 рр. — виділяються два концептуально різні періоди. Межа, що пролягла між ними, намітилась у грудні 1917 р., із загостренням конфлікту між Центральною Радою та Раднаркомом Росії, і різко проступила в дні січня 1918 р., коли Київ став жертвою безжального гарматного обстрілу з боку наступаючих радянських військ. Тоді згорів будинок М. Грушевського, його робочий кабінет, архівні матеріали і рукописи, а разом з ними — “всі привичні погляди, утерті формули, традицією передані ідеї, всі плани, уложені в інших обставинах, всі зобов’язання, дані в інших умовах...”⁵⁴.

Відчуття втрати, глибоке розчарування і потрясіння від баченого і пережитого змінили стиль політичної полеміки М. Грушевського: піднесено оптимістична, дещо навіть поблажлива тональність його весняно-літніх публікацій 1917 р. поступилась аскетично-жорстким формулюванням статей, що ввійшли до збірника “На порозі нової України. Гадки і мрії” (1918 р.).

У публіцистичних працях березня—листопада 1917 р., котрі так чи так торкалися історичної тематики, М. Грушевський послідовно, в загальних рисах зобразив найважливіші моменти української історії. Основними ланками його зауважень були такі: автохтонність походження українців; територія розселення українства; міграційні процеси; спільне давньоруське коріння з росіянами і білорусами; етапи формування окремішньої української народності⁵⁵. При цьому він майже не торкався питання про культурно-національні особливості українського етносу. Так само скупі М. Грушевський згадував про польсько-литовську добу в історії України, зате досить багато уваги приділив історії українсько-російських взаємин XVII—XVIII ст. Цій темі не бракувало місця майже у кожній його статті. Більше того, вчений присвятив їй спеціальний науково-популярний нарис — “Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти”.

Пристаючи до “вияснення сього многоважного моменту”, М. Грушевський керувався розумінням громадсько-політичної важливості такої роботи з огляду на біжучі історичні події.

Крах імперії Романових стрімко збурих національно-визвольні рухи на теренах раніш “єдиної і неділимої” Росії. В умовах швидкої політизації суспільства значно зріс інтерес громадськості до подробиць національної історії, виникло бажання розгледіти в ній і усвідомити те, що донедавна

було під забороною, а в новім часі могло б висвітлити причини давніх втрат і згаяних можливостей та уберегти від повторення гіркого досвіду. М. Грушевський, як історик і один з політичних лідерів народу, був свідомий свого обов'язку обіперти національно-визвольний рух на твердий підмурок фактів, щоб аргументовано спростувати закиди апологетів “єдинонеділимства” про начебто “несерйозність” чи то “безпідставність” вимог політичної автономії України.

Головною тезою в полеміці М. Грушевського з так званими “централістами” Тимчасового уряду був доказ того, що в минулому Україна вже мала свою державність, але втратила її через різні обставини. Отже, мова повинна йти не стільки про надання Україні автономного статусу в складі Росії, як про відновлення, “формальне потвердження” її історичних прав⁵⁶.

Систему доказів М. Грушевський побудував на аналізові історичних фактів, що стосувалися появи Переяславської угоди і “Московських статей” (січень—березень 1654 р.). Вчений переконливо показав, що “сполучення України з Московією було сполученням держав, з задержанням за Україною державного права і після сполучення”⁵⁷. Головна ж проблема полягала у тому, що обидві сторони по-різному визначали “міру” державного суверенітету України, здобутого у війні 1648—1654 рр., і тих політико-економічних прав, котрі українці хотіли зберегти за собою у складі Московського царства.

Незаперечним було те, що українська автономія у складі Росії мала “конституційний характер”, що довгий час визнавалось також і московськими урядовцями, тобто вона не була наслідком завоювання слабшої сторони сильнішою, а спиралась на обопільний договір, через що не існувало жодних юридичних підстав для одноосібного нищення Москвою автономних прав України в часи правління Петра I і Катерини II.

Висвітлення М. Грушевським історії появи “Московських статей”, юридичний зміст українсько-російських угод, характер об'єднання України з Росією докладно розглянуто в книзі О. Л. Копиленка⁵⁸. Автор, однак, майже не торкнувся питання про причини занепаду гетьманської держави.

Варто наголосити, що цю болючу для українців тему М. Грушевський розкрив максимально об'єктивно, дослідивши взаємодію різнорідних обставин, пов'язаних логікою історичного процесу.

По-перше. В характері українсько-московських стосунків одразу виявилася суперечність між двома принципово несхожими державно-правовими традиціями: козацтво трималося своїх звичаєвих прав, витворених практикою “займанщини”, а московський уряд діяв згідно з природою самодержавної влади, коли “цар стоїть понад правом”, “кожний акт його се ласка, пожалування, що в зносінах його з людьми, які піддаються йому, не може бути відносин рівного з рівним”⁵⁹.

По-друге. У зв'язку з тим, що “Московські статті” не сповна передавали сенс усних домовленостей у Переяславі, ні Військо Запорізьке, ні людинність в Україні не були уведені гетьманом Б. Хмельницьким про конкретний зміст цих “статей”. У краї вони визнання не мали, на них продовжував посылатися тільки московський уряд. Таким чином, юридична підстава взаємин України з Великою Росією від початку була досить ненадійною і незабаром почала зазнавати відчутної руйнації. (Маються на увазі Віленське перемир'я Росії з Польщею — жовтень 1656 р. та польсько-український Гадяцький договір гетьмана І. Виговського з поляками — вересень 1658 р.).

По-третє. Царський уряд зумів нав'язати українському суспільству лицемірну політику “вовчого зуба і лисячого хвоста” — терору і підкупу, блюзнірства і пожалування. М. Грушевський точно підмітив хижацький

характер такої політики, яку живили суто прагматичні інтереси, намагання московських властей перетворити Україну на одну з колоніальних провінцій імперії, що, зрештою, і сталося.

Четвертою передумовою, котра, за висловом М. Грушевського, дозволила московському уряду “приборкати українську державність”, був стан самого українського суспільства, його недостатня політична зрілість. М. Грушевський відверто вказав на складові такої ситуації: “роздвоєння” народу (рядового козацтва) і старшини; необізнаність владної еліти з правовими першоджерелами українсько-російських стосунків; страх бути покараним за підозрою у “зрадливих помислах” проти Росії, який посилювався через гоніння Петра I на “мазепинство”; і, нарешті, корисливі інтереси заможної верхівки, намагання будь-що вислужитися перед Москвою (чи то Петербургом) з розрахунку зажити царської ласки, “пожалування” тощо⁶⁰.

З особливою силою критика психології “духовного холопства”, “песього обов’язку” перед російськими властями прозвучала в працях М. Грушевського, датованих груднем 1917 — квітнем 1918 рр., тобто написаних у період боротьби Центральної Ради з більшовизмом та її союзництвом з німецько-австрійським блоком. В цей час учений з гірким розпачем перекопував себе і читача у відсутності у відносинах між Українською Народною Республікою і Радянською Росією таких понять, як “спільна революція, спільна культура, спільна отчизна”. За його словами, “війна більшовиків з Україною рішуче поставила хрест над сею ідеологією, розв’язала всякі моральні вузли, які ще могли в чиїх-небудь очах зв’язувати Українця з московським громадянством спеціально. Вона, так би сказати, зняла з Московщини права “особо благоприємствуємої” нації...”⁶¹.

Звичайно, важко було чекати від М. Грушевського розважливого аналізу причин поразки Центральної Ради тоді, коли ще так боляче пік душу вогонь, яким спалахнули його рукописи й архіви в згорілому кабінеті. В своїх оцінках він фактично обійшов соціально-політичний аспект збройного конфлікту з більшовиками, а натомість поринув в історичний підтекст трагедії, що сталася.

Емоції перепоновили голову Центральної Ради. Висновки, сформульовані ним у нотатках “Кінець московської орієнтації”, навряд чи можна визнати об’єктивними. Якщо в публікаціях 1917 р. дослідник лише побіжно зауважував, що українці, білоруси та великороси після зникнення Давньоруської держави “своєю мовою і всім життям розійшлися дуже”⁶², то, переживши потрясіння від наступу червоних військ на Київ, він насамперед намагався оголити “ту велику історичну, культурну, психологічну, всяку, яку хочете, межу, яка від віків розділила Україну від Московщини, український народ від московського”⁶³. Природні відмінності (з огляду на тривалість історичного розвитку) між українцями і росіянами він звів у ранг глибокої, “повної антитези” двох народів⁶⁴.

Ми не маємо наміру висловлюватись по суті означених вище проблем. Скажемо про інше. Впадає в очі відверта двоїстість оцінок М. Грушевським пріоритетності “західної” чи “північної” (московської) орієнтації в історичній долі українства.

Певне, що М. Грушевський і сам відчував уразливість своїх позицій у цьому плані. Як глибокий знавець історії, він розумів згубність частих вагань у виборі зовнішньополітичних орієнтирів. Про це, зокрема, свідчив сумний досвід української Руїни XVII ст. Не випадково в його публікаціях не раз звучала порада українцям “покладатися тільки на себе”, “знайти себе”, щоб, вирвавшись з одної залежності, не потрапити в іншу⁶⁵.

Проте перебіг тодішніх воєнно-політичних подій відчутно впливав на політичні симпатії самого М. Грушевського, і на догоду їм учений змушений був “підправляти” теоретичні положення своїх праць. Наведемо коротку хронологію деяких висловлювань історика.

Весна — осінь 1917 р.: сподівання, що Петроград зможе перетворитися на столицю “федеративної Російськ-ої республіки”; в цей час — жодних принципових посилянь на “тісний історичний зв’язок” українства із Заходом. Перші місяці 1918 р.: “кінець московської орієнтації”, внаслідок чого — докази на користь повернення України до “близького їй духом і вдачею світу. В першу чергу — до світу германського...”⁶⁶. Трохи згодом, після підписання Брестської угоди, — удаваний оптимізм від того, що “українські й заприязнені з Україною германські війська проходять на Задніпров’я, щоб відрізати Україну від нового напливу Росіян...”⁶⁷. Квітень 1918 р.: поява публікації під красномовною назвою “Стара історія” — трагічне передчуття нової української руйни і квола надія на те, що “Берлін не схоче піти слідами Москви”, а керманічі української політики “не підуть слідами тих гетьманів, котрих наш поет назвав варшавським сміттям і гряззю Москви”⁶⁸. І, нарешті, після німецько-гетьманського перевороту П. Скоропадського, — повне розчарування у “взірцях західноєвропейської демократії”.

Перебуваючи в еміграції, М. Грушевський знову повернувся до ідеї федеративного зв’язку між Україною і Росією, але тепер маючи на увазі перспективу створення федерації (чи то конфедерації) соціалістичних республік Європи за участю “рівнорядних” Української і Російської Радянських Республік⁶⁹. Учений і політик дійшов висновку, що трьохліття кривавої боротьби за владу, взаємної неприязні і недовір’я потребують обережного аналізу драми, яку спільно пережили українці і росіяни за роки громадянської війни. На думку М. Грушевського, нові реалії часу об’єктивно підштовхували українців до порозуміння з Росією, “добросусідських, доброзичливих відносин з нею, навіть ціною певних уступок...”⁷⁰.

Публіцистика М. Грушевського доби Центральної Ради — це оригінальне джерело вивчення загальної концепції Української революції і яскравий приклад того, як тісно бувають сплетені в свідомості і житті окремої людини минушина, сучасність і майбуття цілого народу. М. Грушевський — один із небагатьох, кому випало стати виразником неперервності зв’язку багатьох поколінь нації.

У практичній діяльності Грушевський-історик, образно кажучи, нерідко переважав Грушевський-політик. “Перший” умів набагато пильніше вдивлятися в минуле і не раз доходив певних висновків раніше, ніж “другий” встигав належним чином оцінити реальний зміст і перспективи сучасних йому суспільно-політичних процесів. М. С. Грушевського є за що критикувати. Але не можна дорікнути йому у бездіяльності і байдужості до долі свого народу. На різкому зламі національної історії він не став одним з тих “безплатних пасажирів”, котрі намагалися, за його словами, “проїхати до будучої України, не віддавши нічого тій страшній боротьбі, котрою вона здобувається, не побивши святочних черевиків на тій груді, на котрій тягнеться тяжкий обоз сього походу”⁷¹.

¹ Див.: С а к а д а Л. Д. Відзначення 130-річчя від дня народження М. С. Грушевського; Резолюція Міжнародної наук. конф., присвяченої 130-річчю від дня народження М. С. Грушевського, “Михайло Грушевський — історик, політик, громадянин” // Укр. іст. журн. — 1997. — № 1. — С. 145—149; В и н а р Л. Міжнародна конференція у Нью-Йорку “Михайло Грушевський — історик, суспільно-громадський діяч, державотворець”; Резолюція ювілейної наук. конф. в Нью-Йорку, присвяченої 130-й річниці від дня народження Михайла Грушевського // Укр. іст. журн. — 1997. — № 2. — С. 143—145.

- ² Див.: Укр. іст. журн. — 1997. — № 2. — С. 145.
- ³ Пиріг Р. Я. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Укр. іст. журн. — 1996. — № 5. — С. 80.
- ⁴ Там же. — С. 73.
- ⁵ Сакада Л. Д. Діяльність істориків українського зарубіжжя в обороні імені М. С. Грушевського // Укр. іст. журн. — 1996. — № 6. — С. 38—49.
- ⁶ Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріали. — К., 1995; Дашкевич Я. Найвидатніший український історик // Слово і час. — 1991. — № 9. — С. 18—24; Могилко О. Історіософські ідеї М. Грушевського в контексті сучасних проблем національного відродження // Розбудова держави. — 1996. — № 12. — С. 26—29; Потульніцький В. А. Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919—1924 рр.) // Укр. іст. журн. — 1991. — № 2. — С. 48—57; Пріцак О. Михайло Грушевський як історіософ // Вісник АН України. — 1992. — № 2. — С. 51—54; Северинюк В. М. Відображення світоглядних уявлень М. С. Грушевського в його публіцистичних працях періоду Української революції // Актуальні проблеми розвитку суспільної думки і практики управління: Зб. наук. праць. — Вип. 4. — Запоріжжя, 1998. — С. 39—46.
- ⁷ Білокін С. І. Київська школа академіка М. С. Грушевського // Укр. іст. журн. — 1996. — № 5. — С. 107—131; Верба І. В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // Укр. іст. журн. — 1996. — № 5. — С. 131—149; Верменич Я. В. Роль М. С. Грушевського у становленні регіонально-історичних досліджень в Україні // Укр. іст. журн. — 1998. — № 2. — С. 92—101; Грирч І. Б. Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894—1914 рр.) // Укр. іст. журн. — 1997. — № 1. — С. 72—86; Сохань П. С. М. С. Грушевський — археограф та джерелознавець // Вісник АН України. — 1992. — № 1. — С. 14—17; Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність. — К., 1993.
- ⁸ Верстюк В. Ф. М. С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради // Укр. іст. журн. — 1996. — № 7. — С. 37—50; Копиленко О. Л. “Українська ідея” М. С. Грушевського: історія і сучасність. — К., 1991; Копиленко А. Л. Набросок к политическому портрету Михаила Грушевского // Государство и право. — 1992. — № 4. — С. 116—122; Копиленко М. Л., Копиленко О. Л. М. С. Грушевський і деякі проблеми розбудови Української держави // Укр. іст. журн. — 1996. — № 5. — С. 28—36.
- ⁹ Солдатенко В. Ф. Внесок М. С. Грушевського в концепцію Української революції // Укр. іст. журн. — 1996. — № 5. — С. 3—27; його ж. Українська революція: концепція та історіографія. — К., 1997.
- ¹⁰ Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. — К., 1992; Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: коротка хроніка життя та діяльності. — К., 1996; Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924—1934 рр.). — К., 1993; Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Михайло Грушевський і ГПУ — НКВД: Трагічне десятиліття: 1924—1934. — К., 1996; Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // Укр. іст. журн. — 1996. — № 5. — С. 50—71; № 6. — С. 3—25.
- ¹¹ Див.: Укр. іст. журн. — 1997. — № 1. — С. 145.
- ¹² Див.: Верстюк В. Ф. Роль і місце Центральної Ради в модерній історії України // Укр. іст. журн. — 1997. — № 5. — С. 23.
- ¹³ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання // Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 228.
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ Копиленко О. Л. “Українська ідея” М. Грушевського: історія і сучасність. — К., 1991; Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. — К., 1997.
- ¹⁶ Див.: Укр. іст. журн. — 1998. — № 3. — С. 145—149.
- ¹⁷ Грушевський М. Вільна Україна // Там же. — С. 105.
- ¹⁸ Копиленко О. Л. Назв. праця. — С. 162—163.
- ¹⁹ Солдатенко В. Ф. Назв. праця. — С. 147.
- ²⁰ Копиленко О. Л. Назв. праця. — С. 163.
- ²¹ Там же. — С. 163, 164.
- ²² Солдатенко В. Ф. Назв. праця. — С. 163.
- ²³ Копиленко О. Л. Назв. праця. — С. 169.
- ²⁴ Тут доречно навести висловлювання В. Г. Сарбея: “Для публічного роз’яснення “українського питання” з демократичних позицій, мабуть, ніхто більше не зробив в Російській імперії, як М. Грушевський... З цього часу (1905—1907 рр. — В. С.) і значною мірою саме завдяки Грушевському “українське питання” стає відкрито у пресі предметом жвавого обговорення представників усіх суспільно-політичних течій української і російської освіченої громадськості” (Сарбей В. Г. “Українське питання” в Російській імперії очима дослідників початку і кінця ХХ ст. // Укр. іст. журн. — 1996. — № 2. — С. 36).
- ²⁵ Вислів М. С. Грушевського (Див.: Грушевський М. Автобіографія. 1914—1919 // Великий українець... — С. 239).

- ²⁶ Грушевський М. Історія й її соціально-виховуюче значення // Хто такі українці... — С. 183, 184.
- ²⁷ Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії // Там же. — С. 162, 163.
- ²⁸ Див.: Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів і її завдання // Там же. — С. 229; На порозі нової України... // Там же. — С. 162.
- ²⁹ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів... // Там же. — С. 228, 229.
- ³⁰ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. — Т. 2. — К., 1997. — С. 331.
- ³¹ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів... // Там же. — С. 228, 229.
- ³² Грушевський М. На порозі нової України... // Там же. — С. 141.
- ³³ У зв'язку з цим зазначимо, що вживання М. Грушевським терміну “диктатура трудового народу” не означало його прихильності до більшовицького принципу “диктатури пролетаріату”, оскільки під “трудоим народом” він розумів насамперед маси українського селянства. Скоріше це було знов-таки свідченням своєрідної “революції”, поверненням ученого до власних народницьких уявлень.
- ³⁴ Грушевський М. Вільна Україна // Там же. — С. 98.
- ³⁵ Там же. — С. 99.
- ³⁶ Див.: Кудлай О. Б. Боротьба навколо прийняття “Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового Уряду на Україні” на IV сесії Української Центральної Ради // Укр. іст. журн. — 1997. — № 5. — С. 83.
- ³⁷ Грушевський М. Україна і Росія // Там же. — С. 36, 37.
- ³⁸ Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 11. — С. 125.
- ³⁹ Копиленко О. Л. Назв. праця. — С. 150—151.
- ⁴⁰ Кудлай О. Б. Назв. праця. — С. 85.
- ⁴¹ Грушевський М. На порозі нової України... // Хто такі українці... — С. 154.
- ⁴² Там же. — С. 153.
- ⁴³ Грушевський М. Вільна Україна // Там же. — С. 102.
- ⁴⁴ Грушевський М. На порозі нової України... // Там же. — С. 153.
- ⁴⁵ Грушевський М. Історія й її соціально-виховуюче значення // Там же. — С. 190.
- ⁴⁶ Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде // Там же. — С. 52.
- ⁴⁷ Там же. — С. 45; Вільна Україна // Там же. — С. 97.
- ⁴⁸ Там же. — С. 51; Там же. — С. 95.
- ⁴⁹ Там же. — С. 51.
- ⁵⁰ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів... // Там же. — С. 231.
- ⁵¹ Грушевський М. Звідки пішло українство... // Там же. — С. 51, 53.
- ⁵² Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. — Т. 1. — К., 1996. — С. 400.
- ⁵³ Грушевський М. Історія й її соціально-виховуюче значення // Там же. — С. 186.
- ⁵⁴ Грушевський М. На порозі нової України... // Там же. — С. 137.
- ⁵⁵ Див.: Грушевський М. Звідки пішло українство... // Там же. — С. 39, 40; Хто такі українці... // Там же. — С. 110, 112.
- ⁵⁶ Грушевський М. Українська Центральна Рада й її Універсал // Там же. — С. 13, 14; Україна і Росія // Там же. — С. 27.
- ⁵⁷ Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року // Там же. — С. 78.
- ⁵⁸ Див.: Копиленко О. Л. Назв. праця. — С. 133—139.
- ⁵⁹ Грушевський М. Переяславська умова... // Там же. — С. 54.
- ⁶⁰ Там же. — С. 70, 77; Звідки пішло українство... // Там же. — С. 42; На порозі нової України... // Там же. — С. 139, 140.
- ⁶¹ Грушевський М. На порозі нової України... // Там же. — С. 138.
- ⁶² Грушевський М. Хто такі українці... // Там же. — С. 110.
- ⁶³ Грушевський М. На порозі нової України... // Там же. — С. 141.
- ⁶⁴ Див.: Там же. — С. 141, 142, 147.
- ⁶⁵ Див.: Грушевський М. Звідки пішло українство... // Там же. — С. 52; Вільна Україна // Там же. — С. 100; На порозі нової України... // Там же. — С. 149 та ін.
- ⁶⁶ Грушевський М. На порозі нової України... // Там же. — С. 148.
- ⁶⁷ Грушевський М. Повороту не буде // Там же. — С. 201.
- ⁶⁸ Там же. — С. 209.
- ⁶⁹ Див.: Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів... // Там же. — С. 234.
- ⁷⁰ Там же.
- ⁷¹ Грушевський М. На порозі нової України... // Там же. — С. 137.